

Вони були учнями Кременця

(до портрета учнів Волинської гімназії 1805 – 1819 рр.)

Назар БАГНЮК

Учніська молодь в усі часи, як і учні Волинської гімназії згаданого періоду зокрема, — це майбутня еліта нації, яка посідатиме провідне становище в усіх галузях суспільного життя. Основи елітарної підготовки вона здобуває у гімназійних класах, а в ліцеях, університетах, інших закладах вищої освіти завершує таку підготовку у професійному контексті, спрямованому на конкретну фахову сферу: економічну, політичну, освітню чи мистецьку. Тому Волинська гімназія у Кременці та її наступник — Волинський ліцей — стали повноцінними джерелами кадрового поповнення не тільки регіональної, а й загальнонаціональної еліти. Можемо з усіма підставами стверджувати, що еліта нації народжується на шкільній (у нашому випадку — на гімназійній чи ліцейній) лаві.

Звідси випливає, наскільки важливою є система і рівень навчання та виховання молоді в освітніх закладах. Незважаючи на те, що Волинська гімназія і Волинський ліцей були навчальними закладами з домінуванням польського національного духу, вони опосередковано обумовили формування української національної еліти. Учні гімназії та ліцею перебували під світоглядним впливом педагогів — представників різних європейських країн, які через навчально-виховний процес збагачували культурно-освітній і професійний рівень майбутньої національної еліти. Хоч освіта у волинських навчальних закладах мала пропольський характер, однак вона була значною мірою доступною і для дітей інших національностей, які згодом стали знайомими постатями як польської, так і литовської, білоруської, української культур. Це вони з часом сприяли поширенню грамотності серед суспільних низів, відроджували національну мову та культуру, пробуджували національну свідомість.

Осінь 1805 року стала для Кременця особливою: в історичних будівлях колишнього Єзуїтського колегіуму була відкрита Волинська гімназія, ініціаторами і засновниками та організаторами її діяльності на першому етапі функціонування виступили відомі на той час учні та громадські діячі Тадеуш Чацький і Гуго Коллонтай. Початок XIX століття в Російській імперії ознаменувався освітньою реформою, згідно з якою були створені навчальні округи, що за своєю структурою включали університет як навчально-науковий та адміністративний центр із приєднаними до нього навчальними закладами нижчого рівня (гімназіями, училищами, класами).

Новостворена гімназія у Кременці підпадала під юрисдикцію Віленського навчального округу (центр — Університет м.Вільно у Прибалтиці). Прагнучи підняти рівень навчального процесу, керівництво гімназії із самого початку вступило у конфлікт із керівництвом Віленського університету, яке вимагало жорсткого дотримання офіційно визнаних навчальних програм. Та Т.Чацький і Г.Коллонтай здійснювали творчий підхід до формування цього визначального навчального документу в сторону його вдосконалення і наближення до університетського рівня, притому за прогресивними європейськими зразками. Саме з цієї причини для викладання програмних навчальних дисциплін до Кременця запрошували відомих вчених-педагогів із Західної Європи.

До навчальних програм ставилися спільні вимоги: вони повинні були мати загальноосвітній характер і передбачати паралельне вивчення різних груп предметів у всіх класах, причому програми гімназій мали включати елементи підготовки гімназиста до навчання в університеті, а програми повітових шкіл — елементи підготовки учня до навчання в гімназії. Треба зауважити, що окремі дослідники кременецької освітньої школи I третини XIX століття не диференціюють чи не завжди диференціюють навчальні програми, організацію навчального процесу, характер і специфіку діяльності педагогічного колективу та учнівський контингент Волинської гімназії й окремо Волинського ліцею, що необхідно робити обов'язково, так як гімназія більше тяжіла до повітових шкіл, а ліцей рівнявся на університети. Така орієнтація гімназії на школи, а ліцею — на університети забезпечувалася насамперед змістом і рівнем навчальних програм, специфікою навчально-виховного процесу і науково-методичними характеристиками педагогічного складу.

Саме в такому контексті чітко проглядаються прагнення Чацького і Коллонтая досягти в освіті молоді університетського рівня у змісті та якості викладання, що закономірно вимагало підвищення вимог до учнів ліцею по відношенню до учнів гімназії. Тому вважаємо, що ставити знак рівності між гімназією та ліцеєм, які існували в Кременці під назвою «Волинські» відповідно в 1805 – 1819 та 1819 – 1833 роках неправомірно, а через те означувальний термін «Волинська гімназія (ліцей)» вважаємо некоректним, бо це зовсім різні типи навчальних закладів.

Відкриття Волинської гімназії у Кременці було особливо урочистим. Неділя, 1 жовтня 1805 року. Центр урочистостей — гімназійний (колишній Єзуїтський) костел. Грав оркестр. Святову Службу Божу відправив луцький єпископ. Церемонія розпочалась о 6 годині ранку 100-разовим залпом гармат і биттям костельних дзвонів упродовж години. Після відправи у костелі було оголошено текст царського Указу про відкриття гімназії та привітання міністра освіти Росії. Тадеуш Чацький виголосив інавгураційну промову. Виступили представники волинської громадськості та Віленського університету, делегати від Варшавського Товариства любителів науки. Після огляду гімназійних приміщень і освячення навчальних аудиторій почесні гості були запрошені до

Т.Чацького на урочистий обід.

Однак залишається не в'ясненим і навіть дещо загадковим питання відсутності на цих урочистостях Гуго Коллонтая, без якого, з огляду на його великий, а в багатьох випадках і вирішальний внесок у творення гімназії відкриття цього навчального закладу було би проблематичним. Окремі дослідники вважають, що Коллонтай не брав участі у відкритті через хворобу, проте це не прояснює питання щодо його відсутності, бо Чацький у святковій інавгураційній промові імені свого соратника не згадав і вдячність за допомогу в організації гімназії висловив йому тільки у листі лише 18 грудня 1805 року, тобто більш ніж через два з половиною місяці після урочистостей. Але цей факт — предмет окремого дослідження.

Сам процес відкриття гімназії сприяв репутації (за нинішньою термінологією — забезпечив рекламу) нової кременецької алма-матер, її популярності серед населення краю, що, зрозуміло, активізувало приток учнів для навчання. І пізніше керівництво гімназії з особливою урочистістю відзначало початок і завершення кожного навчального року, що фактично перетворювалося в демонстрацію досягнень гімназистів у формі так званих «публічних виступів» (формально — змагань кращих гімназистів з фахових знань і вмінь). На таких заходах завжди були присутні батьки, рідні та знайомі гімназистів, запрошені гості. В цьому можна побачити обриси наших нинішніх урочистих лінійок, присвячених врученню дипломів при завершенні навчання та посвяту у першокласники студентів нового набору.

Варто згадати про історичну для Кременця дату 29 липня 1805 року, коли російський цар Олександр I підписав Указ про утворення Волинської гімназії і затвердив Статут цього навчального закладу. Із самого початку

засновники гімназії виношували ідею про перетворення її в університет для Південно-Західного регіону Російської імперії. Підкреслимо, що тандем «Чацький — Коллонтай» був надзвичайно творчим і особливим: якщо Чацький горів ідеями і задумами, то Коллонтай знаходив методику і способи їх реалізації і, образно висловлюючись, опускав мрії Чацького до конкретних реалій їх предметного втілення в життя. Діяльність обох з організації Волинської гімназії мала два вагомих, хоч не завжди окреслених аспекти. Перший з них полягав у тому, що, захопившись ідеєю і практикою створення елітарного навчального закладу в Кременці, Чацький приділяв менше уваги освітнім потребам інших міст і територій Віленського навчального округу, внаслідок чого Кременець опинився у привілейованому становищі по відношенню до інших населених пунктів краю. До Кременця йшли найзначніші кошти з пожертв землевласників та інших жертводавців (по-нинішньому — спонсорів) для потреб освіти.

Другий аспект мав політичний характер: становлення Волинської гімназії та інших навчальних закладів нижчого рівня з причини свого європейського характеру і прогресивного змісту навчальних програм ставало значною перешкодою до русифікації краю, породжувало польсько-російське національне протистояння. Тому, як засвідчують перекази, серце Чацького після його смерті у 1813 році цілком заслужено було поховане в алабастровій скриньці в ліцейному залі Єзуїтського колегіуму.

Важливо, що навчальна програма гімназії, будучи зорієнтованою на високі, наближені до університетських знання, враховувала конкретні життєві інтереси гімназистів і той варіант, що не кожен випускник гімназії матиме змогу навчатися в університеті. Тому програму складали так, щоб вона надавала можливості оволодівати знаннями і навиками, необхідними для формування наукового світогляду і для вирішення конкретних життєвих проблем, інакше кажучи, щоб гімназист був готовим і до подальшого поглиблення знань і до власного життєзабезпечення. Учень гімназії міг закінчити навчання на рівні середньої гімназії у класах загальноосвітнього характеру та продовжити свою підготовку до життя у створених при Волинській гімназії професійних школах, насамперед у школі механіків і землемірів. Або цей же учень міг продовжити навчання в гімназії на трьох двохрічних курсах, вивчаючи математично-

природничі, правничі, гуманітарні дисципліни та предмети з розвитку естетичних і фізичних здібностей. Тобто навчальна програма гімназії базувалася на загальних знаннях, однак у зв'язку із практичними життєвими потребами ставила за мету виховати у молоді зацікавленість до практичних дисциплін, сформувати усвідомлення єдності науки та праці, як запоруки вирішення важливих життєвих проблем. Такий підхід до організації навчання в гімназії на той час був інноваційним: перший, нижчий рівень (класи) відповідав повітовим школам, а другий, вищий рівень (курси) був чимось середнім, перехідним між гімназією та університетом, а в майбутньому міг перерости в університетські кафедри або факультети. Так у волинському містечку Кременці закладалися основи закладів вищої освіти європейського взірця. По суті, з самого початку Волинська гімназія стала своєрідним доповненням Віленському університетові й унікальним освітнім явищем, яке відрізнялося від організаційно-структурних і програмно-методичних зразків шкільництва в Російській імперії.

Важливим фактором у визначенні змісту, характеру, рівня навчання та якості соціальних умов життєдіяльності учнів Волинської гімназії була доброчинність економічно спроможних громадян регіону. Яскравим прикладом потужної підтримки освіти на Півдні Волині на початку XIX століття стало покриття значної частини фінансових витрат гімназії у Кременці за рахунок доброчинних внесків певної категорії зацікавлених заможних громадян. Метою тодішніх спонсорських внесків («фундушів») місцевих меценатів було забезпечення нормальних умов навчальної діяльності та побуту гімназистів. Меценати знали про важливий момент в організації роботи та забезпечення статусу навчального закладу: вище державне освітнє чинівництво при визначенні долі навчальної структури враховувало фактор місцевого доброчинства — в якій мірі та в яких обсягах фінансово підтримували заходи з навчання й виховання молодих громадян краю. Тобто фактор доброчинства мав виключно учнівський акцент: кошти надходили для навчання молоді, а якщо поступали на адресу викладачів, то тільки для їхньої підтримки у навчально-виховній роботі з учнями. Дослідники зазначають, що підтримка гімназії в українських губерніях Російської імперії мала чітко виражений регіональний характер: така підтримка в Правобережних, тобто Західних губерніях, в тому числі і насамперед у Волинській, була значно потужнішою, ніж у Лівобережних, на Сході. Це закономірно впливало на рівень забезпечення навчально-виховного процесу в підтриманих «попечителями-доброчинцями» гімназіях, а в кінцевому підсумку — на якість знань учнів, рівень педагогічної роботи в цих закладах. Царські чиновники, інспектуючи гімназії Сходу та Заходу України, зазначали, що в західних губерніях гімназисти виявляють «більше наукового інтересу та жвавості думки», а серед учителів — «більше педагогічних обдарувань і талантів», ніж у східних. Інші чиновники від освіти вказували на одну з важливих причин такого стану: у лівобережних губерніях пожертви на навчальні заклади дуже мізерні (по 100 — 200 рублів у рік на одну гімназію), а на Заході цей показник в десятки разів вищий і вимірюється тисячами рублів.

Явище меценатства в галузі освіти означало наявність співпраці та взаєморозуміння адміністративних органів, заможних верств населення та працівників освіти у навчанні молодого покоління громадян. Для підтвердження можна вказати, що у 1807 році бюджет Волинської гімназії складав понад 42 тисячі рублів, з яких тільки 17, 5 тисячі надійшли із державної скарбниці, а решта — із доброчинних пожертв. А перед закриттям Волинського ліцею у 1833 році щорічна підтримка навчального закладу з боку громади досягала 19 тисяч рублів сріблом, а фінансування зі сторони держави — 5,2 тисячі рублів. Меценати не приховували причин своєї щедрості до навчального закладу: кожен із них, за їх же словами, «хотів накупити розуму для свого потомства». Що їх зусилля не були марними, а кошти — затраченими за призначенням, засвідчує фактичне їх використання: на формування стипендіальних фондів, придбання підручників і навчального обладнання, утримання пансіону та медичне обслуговування гімназистів і ліцеїстів. Крім цього, доброчинною діяльністю займалися і самі гімназисти, а потім і ліцеїсти, які навіть створили «Молодіжне товариство доброчинності Волинської гімназії».

Тадеуш Чацький, якого у 1803 році було призначено на посаду візитатора (інспектора) шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній і який згідно з посадовою інструкцією мав інформувати керівництво про стан шкіл цих губерній, прагнув не тільки виконувати свої безпосередні обов'язки, а й намагався стати незалежним і самодостатнім організатором шкільництва в регіоні. Роботи в цьому напрямі було дуже багато: у Волинській губернії тільки у 5 повітах із 12 діляк середні школи, а співвідношення учнів складало 1 учень на 235 чоловік населення. На цьому фоні візитатор Чацький спрямовує свою діяльність на розвиток освіти в краї, що належав до сфери його інспекторських обов'язків. Варто зауважити, що при такій мізерній кількості шкіл та учнів у них (в Подільській і Київській губерніях стан шкільництва був значно гіршим, ніж на Волині — 1 учень на 999 жителів) інспектування не забирало аж надто багато часу. Тому логічно, що інспектор Чацький, не маючи великої кількості шкільних об'єктів для інспектування та спостерегаючи жалюгідну картину шкільної справи у цих губерніях та ще й будучи людиною ініціативною та творчою, без особливих консультацій із вищим керівництвом ґрунтовно вивчає стан довірених йому для інспектування навчальних закладів.